

**ՔՈՒՐԴ Բ. ԱՆԲԵՐԴԵՑԻ ԵՐԿԱՐԱԿԵԱՑ
ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ (1300-50ականներ).
ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ**

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ (tigranhayazn@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովրդի պատմության ԺԴ. դարի հերոսներից է Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության կողմնակալ-փոխարքայ Քուրդ Բ. Վաչուտեան Երկարակեաց իշխանաց իշխանը, որ իշխել է մօտավարապես 1300-50ների: Այս հեռատես, հայրենապաշտ, դիանագէտ տիրակալը յարաբերութիւններ է ձեւաւորել մոնղոլական իլխանութեան իրար յաջորդող կառավարիչների՝ Ղազան, Խուդաբանդ (Ղարպանդ), Աբու Սայիդ (Պուսայիդ) խաների հետ, ընդունուել նրանց կողմից, ստացել կառավարման անկախութեան իրաւունք (եառլիկ)...: Օգտուելով իլխանութեան թուլացումից ստեղծել է մարտունակ զինուժ, վարժել դրանք, վերակառուցել-ամրացրել իր տիրոջի բերդերն ու ամրոցները (Անբերդ, Կարբի), պաշտպանել ինչպէս իր, այնպէս էլ միա հայ իշխանութիւնները մոնղոլական յարձակումներից:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը պատմա-քննական-վերլուծական մեթոդով կը ճշտի նրա կառավարման ժամանակահատուածը, իմի կը բերի նրա գործունէութեան արդիւնքները եւ դուրս կը բերի յանիրաւի մոռացուած հայրենապաշտ իշխանատրի կերպարը:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

1205ին ստեղծուած Այրարատի կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնը մինչեւ 1350ականները, սկզբում Զաքարեան անկախ պետականութեան պայմաններում, 1236ից յետոյ մոնղոլական տիրապետութեան պայմաններում, կառավարել է Վաչուտեան իշխանական տոհմը¹: Մէկուկէս դարի ընթացքում համահայկական մեծութիւններ են դարձել տոհմի հիմնադիր Վաչէ Ա., նրա որդի Քուրդ Ա., Քուրդ Բ. իշխանաց իշխանները:

Քուրդ Բ. իշխանաց իշխանը Քուրդ Ա. Վաչուտեան Երկարակեացի որդիներից ամենակրտսերի՝ Տայիրի որդին:

1255ին կառուցուած Սաղմոսավանքի Ս. Աստուածածին գրատան հիւսիսային պատին, բարձրուտ, դժուար տեսանելի տեղում, քայքայուած արձանագրութեան մէջ Քուրդ Ա.ը թուարկել է իր որդիներին² ենթադրա-

¹ Տիգրան Պետրոսեանց, «Վաչուտեանների ծագումը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2017:3, էջ 12-27:

² 1979ին մենք տեսել ենք արձանագրութիւնը, հեռադիտակի օգնութեամբ փորձել ընդօրինակել, բայց չենք յաջողել: Այնուամէնայնիւ որդիների թուարկման շարքում տեսել ենք Տայիր անունը եւ 1981ին հրատարակած «Վաչուտեան իշխա-

բար տարիքային հերթականութեամբ. «Ի թուին 27/1255/։ Ես՝ Քուրդ, որդի Վաչէի, կողմնակալ Այրայրաւ գաւառիս ... ի բարեխոսութիւն/ գաւազաց մերոյ՝ Վաչէի, Հասանա՝, Դաւթի եւ Տաիրին (ընդգծումը մերն է - Տ. Պ.) եւ յանձն առաք հանդերձ գաւակաւք մերաւք հոգաբարձու լինել բնակչաց սուրբ ուխտիս եւ սահմանեցաք սուրբ Աստուածածինս ամենայն աւր պարարագել...»⁴։

Տայիրի գործունէութեան մասին մատենագիտական աղբիւրներում յիշատակութիւնները քիչ են։ Բացի Քուրդ Ա.ի Սաղմոսավանքի գրատան արձանագրութիւնից եւ Քուրդ Բ.ի տոհմական ծագմանը վերաբերող բանաձեւերում նրա անուան յիշատակութիւնից, այլ տեղեկութիւններ չկան։ Աղբիւրների բացակայութեան պատճառով հնարաւոր չէ պարզել, թէ ինչու գահակալութեան նկատմամբ պահանջ չեն ներկայացրել Քուրդ Ա.ի գահակից, բայց վաղամեռիկ որդի Վաչէ Բ.ի, գահակալներ Հասան, Դաւթ Բ. իշխանների ժառանգները։ Մնում է ենթադրել, որ աագ հօրեղբայրների արական գծով ժառանգները չեն կարողացել ստանալ գահը եւ այն նուաճել է Տայիրի որդի Քուրդ Բ. Վաչուտեանը։

Քուրդ Բ.ը կողմնակալ-փոխարքայի պաշտօնը ստանձնել է հաւանաբար ԺԳ. դարավերջին եւ իշխել մինչեւ ԺԴ. դարի 40ականների վերջը։ Ուշիի վանական համալիրի նորայայտ արձանագրութիւններից մէկի համաձայն Քուրդ Բ.ն արդէն 1303ից եղել է գահակալ եւ նրա ողորմածութեամբ ոմն Սահակ նուիրատուութիւն է կատարել Ուշիի Ս. Սարգիս եկեղեցուն. «Կաման անմահին Աստուծոյ եւ ողորմութեամբն պարոն Քրդին, ես՝ Սահակ, որդի ...ին, թոռն Սիրայ ... 2ԾԲ /1303/»⁵։ Հնարաւոր է, սակայն, որ Քուրդ Բ.ն աւելի վաղ, դեռեւս ԺԳ. դարի վերջերից բարձրացած լինի իշխանութեան գահին։

1316-36ին ընդօրինակուած ձեռագրի յիշատակարանի⁶ գրիչը նշելով Քուրդ Բ.ի արժանիքները՝ նրա իշխանութեան ժամանակաշրջանը դրել է

նական տան տոհմաճառը» յօդուածում (*Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1981:3, էջ 130-47) ժխտել Քուրդ Ա.ի որդիներ Հասանի եւ Տայիրի նոյնացումը։

³ Ձեռքի տակ չունենալով Սաղմոսավանքի գրատան արձանագրութիւնը, հայագէտ Ղեւոնդ Ալիշանը Տայիրին նոյնացրել է Հասանի հետ եւ աղբիւրներում յիշուած Տայիր անունը համարել Հասան իշխանի կրկնանունը (Հ. Ղեւոնդ Վ.Մ. Ալիշան, *Այրարաւ բնաշխարհի Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1890, էջ 253, ծնթ. 2)։

⁴ Արձանագրութիւնը մասնագիտական մեծ վարպետութեամբ ընդօրինակել է վիմագրագէտ Ա. Մանուչարեանը (Ա. Մանուչարեան, «Քուրդ Ա Վաչուտեանի երկու արձանագրութեան վերծանութիւն»՝ YSU.am/files/03A_Manucharyan.pdf, էջ 47)։

⁵ Ֆ. Բաբայեան, Ա. Քալանթարեան, «Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական արձանագրութիւնները», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 2001:2, էջ 178։

⁶ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1950, էջ 335. Նաեւ՝ *Հայերէն ձեռագրերի յիշա-*

«առաջի այլասեռ թագաւորացն՝ Ղազանին եւ Ղարապանդին եւ Պուսա-
յիդի» օրօք⁷: Ղազան խանը⁸ իշխել է 1295-1304ին, նրան յաջորդել է եղ-
բայրը՝ Ուլջէյթը (որը մուսուլմանութիւն ընդունելով ստացել է Խուդաբանդ⁹
(Ղարապանդ)՝ անունը), իշխել է 1304-16ին: Նրան յաջորդել է փոքրահա-
սակ որդին՝ Աբու Սայիդը¹⁰ (Պուսայիդ, իշխ. 1316-35ին): Յիշատակարանի
համաձայն՝ Քուրդ Բ.ն իշխել սկսել է Ղազան խանի իշխանութեան ժա-
մանակներից: Ուշիի նուիրագիր-արձանագրութիւնը հաստատում է, որ նա
տիրակալ էր արդէն 1303ից: Հնարատը է, որ նա գահին ստացել է դրանից
առաջ՝ ԺԳ. դարի վերջերին: Մենք ենթադրում ենք, որ 1298-1303ական-
ներին աթաբէկ եւ ամիրսպասալար Շահնշահ Գ. Զաքարեանի գլխատրած
հայկական բանակի կազմում Այրարատի կողմնակալութեան զօրաջոկա-
տով Քուրդ Ա.ն մասնակցել է Ղազանի ձեռնարկած ասորական եւ եգիպ-
տական արշաւանքներին եւ ստացել է հայրենի տիրոյթի գահը¹¹:

Պատմաբան Գեղամ Կիրակոսեանը հպանցիկ անդրադարձել է ԺԴ.
դարի սկզբներին Վաչուտեան գահակալ Քուրդ Անբերդեցու (Քուրդ Բ. - Տ.
Պ.) գործունէութեանը¹²: Հեղինակը ծանօթ չէ Քուրդ Բ.ին վերաբերող
սկզբնաղբիւրներին եւ նշել է. «նրա մասին 14րդ դ. վերաբերող առաջին
տեղեկութիւնը Ուշի գիւղի եկեղեցու 1329 թուակիր մի արձանագրութիւն
է»: Մինչդեռ Քուրդ Բ.ի առաջին յիշատակութիւնը վերը նշած 1303ի Ուշիի
արձանագրութիւնն է: 1310ին Յովհաննավանքում Մամախաթուն իշխա-
նուհու ստացած Աւետարանի յիշատակարանում գրիչ Սարկաազը նշել է,
որ ձեռագիրն արտագրել է «...յիշխանութեան մերոյ գաւառիս Քրդին, որ-
դոյ Տայիրին, թոռն մեծին եւ բարեպաշտ Քրդին»¹³: Յաջորդ յիշատա-
կութիւնը 1311ին նոյնպէս կատարուել է Ուշիում «...ողորմութեամբ նորին
[Քրդին, ես՝ Սուպա] որդի Զուրջին: ... Ի թվիս 24 /1311/»¹⁴: Կարբի գիւղի
գերեզմանոցում գտնուող խոյակի վրայ 1314ին Քուրդ Բ.ն արձանագրել է,
որ նորոգել է բերդը եւ բուրգերը¹⁵:

դակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա. (1301-1325 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Ա.
Մաթետոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Նայիրի հրատ., Երեւան, 2018, էջ 323-27:

⁷ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա., էջ 323-27:

⁸ Լ. Բաբայեան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պայմու-
թիւնը XIII-XIV դարերում, Հայպետհրատ, Երեւան, 1964, էջ 333-38. նաեւ՝ Հայ
ժողովրդի պայմութիւն, հրդ. III, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 638-40:

⁹ Բաբայեան, էջ 339-40. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայմութիւն, հրդ. III, էջ 640-41:

¹⁰ Բաբայեան, էջ 340-42. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայմութիւն, հրդ. III, էջ 641:

¹¹ Հայ ժողովրդի պայմութիւն, հրդ. III, էջ 638:

¹² Գ. Կիրակոսեան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմէն ցեղերի արշաւանք-
ների շրջանում, Գիտութիւն հրատ., Երեւան, 1997, էջ 322-326:

¹³ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 65:

¹⁴ Բաբայեան, Քալանթարեան, էջ 180:

¹⁵ Մեր հաւաքածուից:

Կիրակոսեանը թիրիմացաբար Քուրդ Ա.ի 1250ի Յովհաննավանքի արձանագրութեան «... եւ Քուրդ, որդի Վաչէի... հաճո եղեալ/լ այլազգի զաւրացն նեւորդաց...»¹⁶ նախադասութիւնը վերագրել է Քուրդ Բ.ին¹⁷:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իրավիճակը ԺԴ. դարի սկզբներին Հայաստանի համար խիստ ողբերգական էր: Մոնղոլ իշխանաւորները ծայրագոյն աղքատութեան էին հասցրել հայ հասարակութեանը: Հարկահանութեան քայքայիչ ճնշումը տեղահան էր արել հայ բնակչութեանը: 1295ին գրիչ Դաւիթը Թեղենեաց վանքում արտագրած Աւետարանի յիշատակարանում իր ապրած ժամանակաշրջանի մասին գրել է. «ի յաւորն նեւորդաց ազգի, որ բռնացեալ ունէր զամենայն աշխարհս Հայոց եւ զայլս բազումս, որում չեն բաւական պատմել զդառնութիւն եւ զաւերութիւնն աշխարհիս, որ իբրեւ զծով խռովել մրրկածին աւդով զերեքալեանն բերելով զնմանութիւն, ուր ոչ երկիր, եւ ոչ քաղաք, եւ ոչ գետաւ, եւ ոչ աւանք եւ ոչ հրաշագան վանորեայք զխաղաղութիւն գրեալ...»¹⁸: Նոյն Դաւիթ գրիչը մէկ այլ Աւետարանի յիշատակարանում գրել է. «Եւ ով ոք կարէ պատմել զաղէքս փարակուսանց, որ ոչ աշխարհ եւ ոչ քաղաք, եւ ոչ ագարակ, եւ ոչ սրբայկրան վանորայք զխաղաղութիւն գրեալ, այլ համակ ի նեղութիւնս եւ ի խիստ հարկապահանջողաց աւերեալ լինէր աշխարհս, քանզի ոչ գոյր թագաւոր, եւ ոչ իշխան, եւ ոչ այցելու, այլ յամենայն կողմանց խռովութիւն եւ աղմուկ»¹⁹:

Թեղենեաց վանքում մէկ այլ գրիչ՝ Մկրտիչ Րաբունին, 1302ին թաթարմոնղոլական տիրապետութեան մասին յայտնել է. «Ընդ սոցա (թաթարմոնղոլների - Տ.Պ.) գրաւեալ ծառայութեամբ ծանրագոյն լծոյ հարկապահանջութեան յոքունց ազգաց, եւս առաւել փունս Հայոց...»²⁰:

Նոյն ժամանակաշրջանի եւ դէպքերի մասին Յովհաննավանքում գրիչ Սարկաւազը 1310ին ընդօրինակած Աւետարանի յիշատակարանում գրել է. «Բայց զաղէք եւ զողբ փարակուսանացս ո՛ր պատմեսցէ, զի ի խիստ եւ յանհնարին հարկապահանջութենէ ծախեալ[ւ] լինին ուստերք եւ դստերք աշխարհիս մեր, եւ բազում գեղք եւ վանորայք աւեր եւ անհանգիստ, եւ քահանայք փարաշխարհիկ լինին»²¹:

Երեք գրիչներն էլ ապրել են Այրարատի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան Նիգ գաւառում, նկարագրած ողբերգութիւնն ամբողջովին վե-

¹⁶ Կ. Ղաֆադարեան, Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1948, էջ 103:

¹⁷ Կիրակոսեան, էջ 324:

¹⁸ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթետոսեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երեւան, 1984, էջ 769:

¹⁹ Նոյն, էջ 891:

²⁰ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 6:

²¹ Նոյն, էջ 66:

րաբերել է ե՛ւ համայն Հայաստանին, ե՛ւ հայրենի Այրարատի երկրամասին:

Ահա այսպիսի պայմաններում է սկսել իր իշխանությունը Քուրդ Բ.ն: Նա լայնածառալ աշխատանք է իրականացրել կողմնակալութեան-փոխարքայութեան պաշտպանական հզորություններն ամրապնդելու ուղղությամբ: Քուրդ Բ.ն վերականգնել է կողմնակալութեան առաջին կենտրոն-մայրաքաղաք Անբերդը, դղեակի հարաակողմում նոր պարիսպ է կառուցել, որով դղեակն առանձնացրել է բերդատարածքից, այն վերածել միջնաբերդի²²: Ինչպէս ինքը, այնպէս էլ նրա որդին եւ յաջորդը՝ Թէոդոսը, ապրել են Անբերդ բերդաքաղաքում եւ իրենց, ինչպէս իրենց պապ Վաչէ Ա.ն, կոչուել են Անբերդեցի:

Բայց կողմնակալութեան-փոխարքայութեան պաշտպանութեան համար միայն Անբերդի վերականգնումը շատ քիչ էր. Քուրդ Բ.ն ամրացրել է նաեւ միւս պաշտպանական ամրությունները: Կարբիի գերեզմանոցում պահպանուել է սեան խարիսխ, որի նիստերից մէկի վրայ փորագրուած է. «թ/վին/ 24Գ /1314/: Ղանութեան/ Խարպանտին, ես՝ Քուրդ Անբերդեցի իշխանաց իշխան եւ Խուանդ խաթուն նորոգեցաք զբերդս եւ բրջներս: Ա/ստրու/ծ վաելել տա բազում»²³: Այս արձանագրությունը որպէս սկզբնաղբիւր խիստ կարեւոր է. հետաքրքրական է բերդի եւ բուրգերի նորոգման յիշատակությունը: Անիմաստ կը լինի Կարբիի արձանագրությունը վերագրել Անբերդին: Անբերդում կատարուած նորոգումների մասին արձանագրությունը կը փորագրուէր այնտեղ եւ ոչ թէ Կարբիում: Արձանագրությունում յիշատակուած - ամէնայն հաւանականութեամբ - Կարբիի բերդն է իր բուրգերով, որի նորոգումը նոյնպէս Քուրդ Բ.ն կարեւոր է համարել: Եթէ յիշենք, որ իրենց իշխանութեան հաստատման հենց սկզբից մոնղոլ նուաճողներն իրենք էին աւերում հայկական իշխանությունների պաշտպանական ամրությունները՝ նրանց պաշտպանուելու բոլոր միջոցներից զրկելու նպատակով, Կարբիում Քուրդ Բ.ի կողմից բերդ ու բուրգեր նորոգելու փաստն անգնահատելի արժէք է ձեռք բերում: Այս փաստն առաջին հերթին հաստատում է, որ մոնղոլների թուլացող իշխանությունից օգտուում էին հայ իշխանաւորները՝ սեփական տիրոջանների անվտանգությունն ապահովելու համար պաշտպանական ամրությունները վերականգնելով: Ստեղծուած իրավիճակից ճիշտ եզրակացություն է արել նաեւ Քուրդ Բ.ն: Նա նախ հասել է ռազմական-դիւանագիտական անկախութեան, ամրապնդել իր դիրքերը եւ իվերջոյ ձեռք բերելով քաղաքական կշիռ՝ դարձել է իր ժամանակի ամենաազնի ընկնող դէմքերից մէկը: Այս միտքը հաստատում է Յովհաննավանքում 1316-35ի միջեւ ընդօրինակուած ձեռագրի յիշատակարանը. «Եւ յայսմ ժամանակի երեւեալ քաջ եւ արի, յաղ-

²² Պետրոսեանց, *Վաչուրեանների ծագումը*, էջ 25:

²³ Մեր հաւաքածուից:

թող եւ բարձրաբազուկ իշխանաց իշխան յազգէն Վաչէի, որդի Տայիրին, որդւոյ բարեպաշտ եւ աստուածասէր Քրդին, որ եւ անուն նորա Քուրդ կոչի, որոյ անուամբն եւ քաջութեամբն մնաց գաւառս մեր եւ զվանորայքս անշարժ յայսմ մեղսաշարժ եւ դառն ցասմանէս²⁴, զի յայսմ նուազեալ եւ դառնացեալ ատուք որ վասն մեղաց մերոց երեւեալ մեծափառ եւ աստուածահաճոյ մեծ զարաւար եւ երեւելի նախամարտիկ, պարծանաց եւ զարդու զաւակն Հայաստանեաց, ամէնաւրինեալ՝ Քուրդն, զի ուրնաձայնք երկվարացն նորա եւ ճաւիհն՝ նիզակացն եւ փայլակումն՝ սուսերացն, ճայթմունք՝ աղեղացն եւ կոռ զրահքն եւ ասպարափակն լինելն եւ այլ ահարկու կազմուածն զարհուրեցուցանէին զթշնամիսն, թո՛ղ զյաղթութիւն եւ զքաջութիւն եւ զբազում պատերազմաց վանումն ի ձեռն նորա եւ ազարագարաց նորա բազմութիւն գեղեցկութեամբ իբրեւ զաւրս երկնից եւ քաջութեամբ եւ յաղթութեամբ իբրեւ զառիւծ կամ զքաջ արծուի ի վերայ նապաստակաց յամենայն պատերազմունս: Այնու առաջի այլասեռ թագաւորացն՝ Ղազանին եւ Ղարպանդին եւ Պուսաիդ եւ մեծամեծ եւ ասպարապետ նոյնիացն մեծագոյն եւ փառաւոր երեւեալ, եւ յամենեցունց շուք եւ պատիւ եւ խիլայ ընդունեալ, պահէր խնամաւքն եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ զգաւառս եւ զվաներս ի խաղաղութեան եւ այլոց գաւառակցացն բազում կարեկից եւ ազնական լինէր: Որոյ աջն անեղին եւ բազուկն հզաւորին Աստուծոյ հովանի եւ պահապան լիցի ի փութ եւ ի գիշերի աստուածասէր եւ բարեսէր ամուսնաւն Խոյանդխաթունին եւ ամենայն հեծելազարացն, քաղցրասցի նմա աչք բռնաւորաց եւ մեծամեծաց եւ թշնամիք նորա, առաջի նորա յամալք եւ նկուն լիցին եւ իբրեւ զԿորիս եւ Դադան յանդունդս իջցեն, եւ ձեռք նորա հանապազ ի վերայ թիկանց թշնամեաց իւրոց. Ամէն»²⁵:

Հետաքրքրական նոյնականութիւն է նկատուում Քուրդ Բ.ի բնութագրական գնահատականների եւ ԺԴ. դարի մէկ ուրիշ խոշոր քաղաքական, ռազմական դէմքի, Քուրդ Բ.ի հօրաքրոջ՝ Մամբանի որդու՝ Խաչէնի Ծարա իշխանատան՝ Դոփեան կողմնակալութեան տիրակալ Գրիգոր Խաչէնցուն նուիրուած նկարագրութեան միջեւ: Յիշատակարանագիրը գրել է. «Յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն, մեծ եւ երեւելի քոհմային պայազապութեան, ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց, Գրիգոր իշխան Հայոց...»²⁶:

Քուրդ Բ.ին վերաբերող յիշատակարանը խօսուին է, այնտեղ դիտարկելի են հետեւեալ կարեւոր պահերը.

1. Քուրդ Բ.ն հաւասարապէս ճանաչման է արժանացել Ղազան, Ղարպանդ, Պուսայիդ խաների օրօք, որոնցից ստացել է **պատիւ ու խիլայ**:

²⁴ Ընդգծումը մերն է:

²⁵ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա., էջ 323-27:

²⁶ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 84:

2. Քուրդ Բ.ն ունեցել է հզոր հեծելազոր եւ ռազմական այլ ուժեր, որոնք թոյլ են տուել, որ նա «*պահէր խնամօքն եւ ողորմութեամբ... զգաւառս եւ զվաներս ի խաղաղութեան, եւ այլոց գաւառակցացն բազում կարեկից եւ օգնական լինէր*»:

3. Քուրդ Բ.ի ռազմական հզօրութիւնը նրան քաղաքական համապատասխան կշիռ է ապահովել: Նա աթաբէկ եւ ամիրսպասալար Շահնշահ Գ. Զաքարեանի²⁷, Սիւնիքի կողմնակալ Բուրթէլ Օրբէլեան Երկարակեացի²⁸, Ծարի Դոփեան կողմնակալ Գրիգոր Խաչէնցու²⁹ հետ ԺԴ. դարի առաջին կէսի հայկական քաղաքական կեանքի կարեւոր դէմքերից մէկն էր:

ՔՈՒՐԴ Բ. ՎԱՀՈՒՏԵԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Քուրդ Բ. Վաչուտեանի կինն էր Իւանէ Ա. Զաքարեանի որդու՝ Աւագ Աթաբէկի թոռ Աթաբէկի որդի Ամիրբէկի դուստր Խուանդ խաթունը³⁰: 1314ի Կարբիի³¹, 1329ի Ուշիի Ս. Սարգիս եկեղեցու Հոռոմ երէցի³², Յովհաննավանքի 1350ի³³ արձանագրութիւններում նա յիշուել է Խուանդ խաթուն, 1316-35ին ընդօրինակուած ձեռագրի յիշատակարանում՝ Խոյա անունով:

Ուշիի 1329ի³⁴, Կարբիի 1338ի³⁵, Կարբիի 1343ի³⁶ եւ Յովհաննավանքի 1350ի³⁷ արձանագրութիւններից յայտնի է, որ Քուրդ Բ.ն ունեցել է մէկ որդի Թէոյդոս անունով: Այս Թէոյդոսն արտաքնապէս տգեղ լինելու հետեւանքով ստացել է Զրքին՝ տգեղ³⁸ մականունը:

²⁷ Հ. Խաչատրեան, Տ. Պետրոսեանց, *Հայկազունք, Շահնշահ Գ. Զաքարեան*, Ամարաս հրատ., Երեւան, 2002, էջ 470:

²⁸ Նոյն, Բուրթէլ Օրբէլեան, էջ 131. նաեւ՝ Կ. Մաթեոսեան, *Նորավանքի վիմագրերը եւ յիշատակարանները*, Մուղնի հրատ., Երեւան, 2017, էջ 20-21, 27, 51 եւն.:

²⁹ Կարապետ Եպիսկոպոս, *Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք*, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 45, 52, 60, 62-65 եւն. նաեւ՝ Տիգրան Հայազն (Տ. Պետրոսեանց), *Տիկնայք փափկասուն Հայոց Աշխարհի*, Ասփա, հեղինակային հրատ., Երեւան, 2005, էջ 12:

³⁰ Կարբիի յաղթականար-եկեղեցու արձանագրութեան մեր ընդօրինակութիւնը:

³¹ Մեր հաւաքածուից:

³² Բաբայեան, Քալանթարեան, էջ 188:

³³ Ղաֆադարեան, էջ 92:

³⁴ Բաբայեան, Քալանթարեան, էջ 188:

³⁵ Մեր հաւաքածուից:

³⁶ Մեր հաւաքածուից. նաեւ՝ Ս. Աւագեան, *Վիմական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1978, էջ 195:

³⁷ Ղաֆադարեան, էջ 92:

³⁸ Զիրքին՝ «տգեղ». villain, laid = պարս. Cirkin (Հ. Աճառեան, «Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ», *Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հղր. Գ.*, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 277):

Քուրդ Բ.ն նորացրել է խնամհական կապը Խաչէնի Ծարա իշխանական տան հետ եւ իր Թաթուն անունով աղջկան կնութեան է տուել Հասան Գ.ի որդի Հասան Դ.ին: Դադի վանքի գմբէթաւոր եկեղեցու հարաւային պատի կենտրոնական կամարի մէջ, արտաքուստ փորագրուած է. «Կաման Ա/սպուծո/յ. ես՝ Գոնցէս ու որդիքս՝ Հասան ու Վահրամ, թողն Դաւփանց, տվաք ի Դադի վանս զմեր հայրենիքն զԽուդ իւր սահմանովն, Խասովն, վերին մարգով վանս սիրական հարսինն մեր Թաթունին, դստերն Քրդին Անբերդեցի՝ ամուսնո Հասանա (ընդգծումը մերն է - Տ.Պ.)»³⁹:

Քուրդ Բ. իշխանաց իշխանի Կարբիի յաղթականար-եկեղեցու 1338ի արձանագրութիւնը կարելոր աղբիւր է: Այդտեղ Քուրդ Բ.ն իր կենդանութեան օրօք վաւերացրել է որդու՝ Թէոյոյոսի գահակից եւ Անբերդի տէր լինելը: Արձանագրութեան մէջ այդ միտքն այսպէս է ձեւակերպուել. «եւ հարազատ որդի մեր Չրքին, տէր Անբերդոյ գաւառիս»⁴⁰:

Քուրդ Բ.ն մահացել է 1349ին կամ 50ին եւ թաղուել Յովհաննավանքում: Նրա յիշատակին որդին՝ Թէոյոյոսը նուէրներ է տուել Յովհաննավանքին. «տուաք ի մեր պապանց հալալ գանձագին հայրենիք՝ ի հանդէն Սերկելո՝ ի Սուրբ Կարապետն եւ ի Սուրբ Կաթողիկէն, որ եղեալ է շիրիմ պարոն հայրն իմ Այրարատին տէրն (ընդգծումը մերն է - Տ.Պ.):»⁴¹:

ՔՈՒՐԴ Բ.Ի ԻՐԱՆԱՅԱՋՈՐԴԸ

Կարբիի յաղթականար-եկեղեցու արեւելեան ճակատին, արտաքուստ փորագրուել է Քուրդ Բ.ի արձանագրութիւնը. «Թվ/ին/ 22է /1338/: Շնորհին Ա/սպուծո/յ: Ես՝ Քուրդ Անբերդեցի իշխանաց իշխան, որդի Տայիրին, որդոյ Քրդին, թողն Անբերդեցի Վաչէ իշխանի, առն քաջի եւ պատերազմողի եւ ամուսին իմ Խուանդ խաթուն, դուստր Ամրպէկին, թողն Աթապակին Աւագին եւ հարազատ որդի մեր Չրքին տէր Անբերդոյ գաւառիս...»⁴²:

Քուրդ Բ.ի Կարբիի յաղթականար-եկեղեցու 1338ի արձանագրութեան մէջ վաւերացուել է նրա որդու եւ իրաւայաջորդի՝ Թէոյոյոսի Անբերդի տէր եւ գահակից լինելը:

Կարբիի 1338ի արձանագրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս մէկ անգամ եւս առնչուելու Վաչուտեան կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնում ձեւաւորուած մի հետաքրքիր ասանդոյթի, երբ հօր կենդանութեան օրօք որդին դառնում է գահակից: Այդպէս Վաչէ Ա.ի օրօք նրան գահակցել է որդին՝ Քուրդ Ա.ն: Քուրդ Ա.ին սկզբում, մինչեւ մահը (1261-62/63), գա-

³⁹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 5, Արցախ, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1982, էջ 203, արձանագրութիւն 716:

⁴⁰ Մեր հաւաքածոյից:

⁴¹ Ղաֆաղարեան, էջ 92-94:

⁴² Մեր հաւաքածոյից:

հակցել է Վաչէ Բ.ն, այնուհետեւ՝ Հասանը: Եւ ահա Քուրդ Բ.ն իր կենդանութեան իշխանութեան գահակից է յայտարարել որդուն՝ Թէոյդոսին:

Թէոյդոսի իշխանութիւնը համընկել է իլխանութեան հոգեվարքի շրջանին, երբ մոնղոլական կենտրոնական իշխանութիւնը ներքին հակամարտութիւնների եւ սելջուկ-թուրքերի հարուածների տակ այնքան էր թուլացել, որ այդ զգացել են իլխանութեան անգամ այնքան հեռուոր ծայրամասում, ինչպիսին Նիզ-Արագածոտնն էր:

Այդ առումով խիստ հետաքրքրական է Թէոյդոսի Կարբիի յաղթականար-եկեղեցու հարաւային պատին 1343ին փորագրուած արձանագրութիւնը: Այն հրամանագիր է: Դրանում իշխանաց իշխան Թէոյդոս Վաչուտեանը յայտնել է. «Ես՝ Չրքինս, որդի Քրդին, տէր Անքերդոյ գաւառի, անիրաւու/ն/ք տեսա, որ զճանապարհորդի ձիաւուխ տաին, մե/ն/ք զայս արձան գրեցաք, որ այլ ի Կարբի ճանապարհորդի ձիաւուխ չտան (ընդ-գծումը մերն է - Տ.Պ.)»⁴³: Փաստօրէն կողմնակալութեան գահակալը վերացրել է «ձիաւուխի»՝ իլխանական պետութեան մէջ սուրհանդակներին, երթելէկին եւ հարկահաւաքներին ձիով, պարէնով, անասնակերով ապահովելու պարտականութիւնը, որ ամբողջ ծանրութեամբ ընկած էր բնակչութեան ուսերին: Արձանագրութիւնից մէկ անգամ եւս երեւում է, որ դէպի Վրաստան տանող ճանապարհին անցել է Նիզ-Արագածոտնով եւ իլխանական ծանրագոյն այդ հարկը մեծ վնասներ է հասցրել բնակչութեանը: Եւ, օգտուելով իլխանութեան թուլացումից, նշելով «անիրաւունք», այսինքն՝ անգամ առանց այդ իրաւունքն ունենալը, Թէոյդոս Վաչուտեանն իր փոխարքայութեան տիրոյթում վերացրել է «ձիաւուխի» հարկը:

1350ին Յովհաննավանքում փորագրուել է Թէոյդոսի վերջին արձանագրութիւնը: Իշխանաց իշխան Թէոյդոսը հողեր է պարգեւել Յովհաննավանքին «ի հանդէն Սերկելըլո... Բունկայ ծովէն, Գութանավի գլխովն, որ ճանապարհին Կութթաի, Սերկելըլո ծովն, Շաչանի ըղիզովն»: Հողային այս նոսրատարածութիւնը Թէոյդոսն արել է Յովհաննավանքին, որ «եղե/ա/լ է շիրիմ պարոն հայրն իմ՝ Այրարապիւն տէրն»⁴⁴:

Արձանագրութեան շարադրման եղանակը յուշում է, որ գրուել է ի յիշատակ Քուրդ Բ.ի, որի մահը տեղի է ունեցել այդ կամ դրան նախորդող տարում՝ 1349/50ին: Չրքինի նոսրատուական հրամանագիրը հաստատել է կողմնակալութեան այդ պահի երկրորդ դէմք մայրը՝ Խումանդ խաթունը, որից կարելի է եզրակացնել, որ Քուրդ Բ.ն նոր է մահացել եւ Թէոյդոսը դեռեւս չի հաստատուել իր փոխարէն: Խումանդ խաթունի անունից փորագրուել է. «Ես՝ Խումանդ խաթուն ամուսին Անքերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին... կրկին հաստատեցի զվերոյ գրեալս»⁴⁵: Նման եզրակացու-

⁴³ Աւագեան, էջ 194 եւ յետոյ:

⁴⁴ Ղաֆադարեան, էջ 92:

⁴⁵ Նոյն:

թեան համար հիմք է այն, որ համաձայն միջնադարեան իրաւահամակարգի՝ իշխանական սեփականատիրութեան ամբողջական իրաւունքը պատկանել է գահակալ իշխանին, որի անձի մէջ գերագոյն հողային իրաւունքը նոյնացուել է նրա քաղաքական-վարչական իշխանութեան հետ, եւ միայն նրա հաստատումից յետոյ է ուժի մէջ մտել ստորադաս ծառայողների, անգամ գահակից զաւակի նուիրատուութիւնը:

Զաքարիա Քանաքեռցին արտագրելով Չրքինի արձանագրութեան հուանդ խաթունի հաստատում-հատուածը, «ամուսին Ամբերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին» բառերից յետոյ դժուարընթեռնելի տառերի փոխարէն կարդացել է Թայիկ անձնանունը եւ եզրակացրել, որ Թայիկը Թէոյոյսի եղբայրն է: Այդ սխալն անցել է Յովհաննէս Շահխաթունեանցին⁴⁶, Ղետնդ Ալիշանին⁴⁷, Կարապետ Կոստանեանցին⁴⁸: Կարօ Ղաֆադարեանն արձանագրութեան այդ հատուածը թէեւ որոշ չափով ուղղել է, բայց դարձեալ թողել է անորոշ «մայր Չրքընին Բ... անին պէկին»⁴⁹: Արձանագրութեան այդ հատուածը մենք ճշտել ենք Կարբիի Քուրդ Բ.ի արձանագրութեան հիման վրայ. «մայր Չրքընին, դուստր Ամրպէկին, թոռն աթապակ Ամրպէկին»:

Չրքինի եւ հուանդ խաթունի այս արձանագրութիւնը Վաչուտեան իշխանների վերջին արձանագրութիւնն է ու նրանց վերջին յիշատակութիւնը:

ՔՈՒՐԴ Բ.Ի ՇԻՆԱՐԱՐԱՎԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Քուրդ Բ.ն վերանորոգել է Ամբերդ բերդաքաղաքը⁵⁰, այն կրկին դարձնելով կողմնակալութեան-փոխարքայութեան մայրաքաղաք, Կարբիի բերդն ու բուրգերը, կառուցել է Կարբիի յաղթականմար եկեղեցին:

Թշնամիների դէմ տարած յաղթանակները Քուրդ Բ.ն յաւերժացրել է Կարբիի յաղթականմար-եկեղեցու կառուցումով, որի շինարարութիւնն ամէնայն հաւանականութեամբ աւարտուել է 1338ին: Նման յաղթականմարի կառուցումը եզակի երեւոյթ է հայկական իրականութեան մէջ:

Յովհաննավանքի արեւմտեան կողմում՝ մօտ մէկ կիլոմետր հեռաւորութեամբ, Քասաղ գետի աջակողմեան ու ձախակողմեան ափերին տարածուած է եղել Արագածոտն (Աշտարակ) գաւառի հնագոյն բնակավայրերից

⁴⁶ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանց, *Սյրորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին*, 2014, էջ 277:

⁴⁷ Ալիշան, *Արարատ*, էջ 171:

⁴⁸ *Վիմական տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց*, կազմ.՝ Կ. Կոստանեանց, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 171:

⁴⁹ Նոյն:

⁵⁰ Տ. Պետրոսեանց, «Ամբերդի ամրոցը», *Հայկական բանակ (ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազօտական համալսարանի ռազմագիտական հանդէս)*, 2018:1-2, էջ 252:

մէկը՝ Կարբին: 1278ին Մկրտիչ գրիչը Կարբիում արտագրած ձեռագիր ժողովածուի յիշատակարանում նշել է. «...ի գեղաքաղաքիս Կարփի»⁵¹: Միջին դարերում Կարբին այնքան համբաւատր էր, որ յիշուել է նաեւ որպէս քաղաք:

Գիւղը հարուստ է Վաչուտեանների օրօք կառուցուած շինութիւններով:

Կարբիի ձորի միւս ափին կառուցուել է բերդ, ներկայ գիւղից շուրջ կէս կիլոմետր արեւելք, պեղումներով բացուել է ԺԳ. դարի եկեղեցի՝ կից մատուռով:

Քուրդ Ա.ի որդիներ Հասանը եւ Դաւիթ Բ.ն, որոշ ժամանակ նաեւ Քուրդ Բ.ն ԺԳ. դարի 70-90ականներին Նիզ գաւառի Վարդենիս գիւղից Կարբի են փոխադրել փոխարքայութեան մայրաքաղաքը:

ԺԴ. դարի առաջին քառորդում Կարբիում շինարարական գործունէութիւն է ծաւալել Քուրդ Բ. Անբերդեցին: Դարի առաջին տասնամեակում, պաշտպանական այլ ամրութիւնների թում, նա վերականգնել-ամրացրել է Կարբիի բերդը եւ բուրգերը:

1338ին Քուրդ Բ.ն գիւղի կենտրոնական մասում կառուցել է խիստ իւրօրինակ եռայարկ շինութիւն: Առաջին յարկը երկու կողմից բաց, թաղակապ կամար-սրահ է, երկրորդ յարկը՝ դրսից ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձեւ, արեւելեան կողմում կիսաշրջան խորանով եկեղեցի է: Երկրորդ յարկի մուտքը գտնւում է արեւմտեան կողմում, պատի մէջ ագուցուած դէպի վեր տանող քարէ աստիճանները չեն պահպանուել: Եկեղեցու կտուրի կենտրոնում ութ ձեւատր սիւների վրայ նստած է երրորդ յարկի սրածայր վեղարը: Մուգ գոյնի սրբատաշ տուֆով կառուցուած այս վերասլաց շինութիւնը գրականութեան մէջ անուանում են զանգակատուն:

Սակայն սահմանափակել այս կառոյցի նշանակութիւնը զանգակատնով՝ ճիշտ չէ: Այստեղ մենք գործ ունենք առաջին հերթին **յաղթականարի** հետ: Նախորդ տասնամեակներում թշնամու դէմ Քուրդ Բ.ի տարած յաղթանակները, որով Այրարատի նահանգում յարաբերական խաղաղութիւն է հաստատուել, այդ յաղթանակները կերտող Քուրդ Բ.ն նշանաւորել է յաղթականարով: Կառոյցը յիշեցնում է ԺԴ. դարի առաջին տասնամեակներում կառուցուած Եղուարդի Ս. Աստուածածին (1301), Նորավանքի Բուրթէլաշեն (1339), Աբովեանի շրջանի Կապուտանի (1349) եռայարկ եկեղեցիները: Վերջիններիս նման Կարբիի շինութիւնը վերասլաց է, միւսների նման կառոյցի երկրորդ եւ երրորդ յարկերը նման են: Ինչպէս միւսների՝ Կարբիում եւս երկրորդ յարկում եկեղեցի է, երրորդում սինաշարով գմբէթ: Բայց միաներին հակառակ Կարբիի շինութեան առաջին յարկում կիրառուել է **նորոյթ**: Առաջին յարկում ստեղծուել է միջանցիկ բաց կա-

⁵¹ ԺԳ. դարի յիշարկարաններ, էջ 479:

մարածեւ տարածք եւ շինութիւնը վերածուել է յաղթականարի⁵²: Այս դէպքում առկայ է Հռոմոսի յաղթականարի նմանութիւնը: Ուղղակի առաջին յարկի սնամէջ կառոյցի փոխարէն առկայ են քառակուսի շինութեան հարաւային եւ հիւսիսային պատերը, որոնք իրենց վրայ կրում են երկրորդ եւ երրորդ յարկերի ծանրութիւնը:

ՃՇՏՈՒՄ. Ո՛Վ Է ԳՈՀԱՐ ՏԻԿԻՆԸ

2000ին Ուշիի Ս. Սարգիս եկեղեցու պեղումների ընթացքում գաւթի հարաւային պատի հատուածում յայտնաբերուել է մի արձանագրութիւն, որը փորագրուել է Քուրդ Ա.ի որդիներից մէկի կողմից: Արձանագրութիւնը եղել է չորս քարերի վրայ, որոնցից երեքն են պահպանուել: Տիրակալի անունը կրող քարը չի գտնուել, սակայն շարունակութիւնից յայտնապէս երեւում է, որ այն փորագրուած է Քուրդ Ա.ի որդու կողմից. «...որդի իշխանի Քորդի եւ թոռն մեծին Վաչէի...»⁵³: Այս արձանագրութիւնը կարելի է նրանով, որ այստեղ յիշուած է այդ իշխանի կնոջ Գոհար անունը:

Քուրդ Ա.ի վաղամեռիկ Վաչէ Բ. որդու կնոջ անունը եղել է Մամախաթուն, Հասան իշխանի կնոջ անունը՝ Արուս խաթուն: Մնում է ենթադրել, որ Գոհար տիկինը կարող էր լինել Դաւիթ Բ.ի կամ Տայիրի կինը:

Տայիրի որդի Քուրդ Բ. իշխանաց իշխանի (որ ենթադրաբար յաջորդել է Դաւիթ Բ.ին), անունից փորագրուած արձանագրութիւնների կամ գրիչների կողմից ընդօրինակուած ձեռագրերի յիշատակարանների տոհմագրական բանաձեւերում նրա մօր անունը չի յիշուել, թէեւ մանրամասնօրէն նշուել է հօր տոհմագրութիւնը: Հաւանական չէ, որ Գոհար տիկինը լինէր Քուրդ Բ.ի մայրը եւ փորագրիչներն ու յիշատակարանագիրները չիշէին նրա անունը: Հակուած ենք ենթադրելու, որ Գոհար տիկինը իրականում եղել է Դաւիթ Բ. կողմնակալ-փոխարքայի կինը:

Ահա Քուրդ Ա.ի անանուն որդու այդ պակասաւոր արձանագրութիւնը.-
... [որ]դի իշխանի Քորդի [ե]ւ թոռն մեծին Վաչէի եւ ի/... սիրելի մար
խորիշահի, դստեր Մարծպանա, յագգէ Մամի/[կոնեաց]...փոխեցաք արձանս
եւ ամուսին իմ Գոհար/[տիկին]...մեր զավակ յետ մեր եւ ծնողքիս
շինե/[ցաք]...ծից սրբոց ... արձան առ Ա(ստուա)ծ եւ փ...⁵⁴:

Ուշիի վիմագրերը արտագրող գիտնականները ենթադրել են, որ գաւթի արեւելեան մուտքի ձախ կամարի եւ կից շինաքարերի վրայ փորագրուած արձանագրութիւնը, որտեղ առկայ է Գոհար տիկին անունը, դարձեալ Գոհար տիկնոջն է վերաբերում.

⁵² Տ. Պետրոսեանց, «Ճարտարապետական եզակի կառոյցներ Այրարատի փոխարքայութիւնում», *Խաչապուր Արովեանի անուան ՀՊՄՀ Հայագիտական հանդէս*, 2020:1(46), էջ 102-04:

⁵³ Բաբայեան, Քալանթարեան, էջ 198:

⁵⁴ Նոյն:

[Կաման անմա]հին Աստուծոյ: Ես/... ս շնո/ր/հս (ընդգծումը մերն է – Տ.Պ.) եւ ամ-/լուսին իմ Գոհար տիկին, միաբ-/անեցաք Սուրբ Զորավայ-/րիս ... կանի .../... նափորտ որ չ/... ոսկեա եւ ընպանակ/... ին եւ խրթին եւ/միաբանքս խոստացան/պատարագ ի տանի Վարդավ-/առին յանուն Գոհար/տիկին]ա: Կատարիչքն արհ-/նին յԱստուծոյ⁵⁵:

Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած Գոհար տիկինը մեր կարծիքով չի կարող նոյնացուել արձանագրութեան մէջ յիշուած Քուրդ Ա.ի անանուն որդու կին Գոհար տիկնոջ հետ: Վիմագիրն արտագրողները ենթադրել են, որ երկու արձանագրութիւնների մէջ յիշուել է նոյն անձը: Սակայն արձանագրութեան երկրորդ-երրորդ տողերում առկայ «...ս շնոհս եւ ամուսին իմ Գոհար տիկին...» նախադասութիւնը բացառում է այդ նոյնացումը: Կարծում ենք, որ «...ս շնո/ր/⁵⁶հս...» բառը տուեալ տեղում ոչ թէ սովորական բառ է, այլ անձնանուն եւ այդ անձնանուն տէրն է տուեալ Գոհար տիկնոջ ամուսինը:

Արձանագրութեան հրատարակիչները կարծիք են յայտնել, որ Քուրդ Ա.ի անանուն որդու կին Գոհարը կարող է լինել ամենակրտսեր որդու՝ Տայիրի կինը, ինչը վերելում փորձել ենք բացառել: Վերը ներկայացրած երկու արձանագրութիւնների գրչագրերը թոյլ են տալիս դրանք թուագրել ԺԳ. դարի 80-90ականներով եւ դրանից ելնելով կրկնել, մեծարժէք նուիրատուութիւններով եւ վանական համալիրի կեանքում ունեցած դերով Գոհար տիկինը կարող էր լինել գահատիրոջ կին, իսկ այդ պահի գահակալը Դաւիթ Բ. Վաչուտեանն էր: Եւ որեւէ յուշում չկայ, որ թէկուզ կարճ ժամանակով Դաւիթ Բ.ի կրտսեր եղբայր Տայիրը եղել է գահակալ:

Հաւանական է, որ գալթի սրբատաշ, խաչաքանդակ քարերից մէկի վրայ առկայ «Գոհ[ար] / տիկին /յաղաւթ(ս) /իշե/ցէք» նախադասութիւնը վերաբերում է Քուրդ Ա.ի անանուն որդու կին Գոհար տիկնոջը:

Բաբայեանը եւ Քալանթարեանը նոյնացրել են Գոհար տիկնոջը Յովհաննավանքի գալթում փորագրուած Խափլանի արձանագրութեան մէջ յիշուած «Գոհար մլքի»⁵⁷ հետ: Նման նոյնացման համար թեական հիմք է ծառայել Գոհար տիկնոջը վերաբերող երկրորդ արձանագրութեան «...ին եւ խրթին եւ ...» տառաշարքի խրթին բառը եւ Խափլանի արձանագրութեան 9րդ տողում յիշուած Խուրթին անունների հաւանական նոյնացմամբ: Մինչդեռ Խափլանի ամբողջական արձանագրութիւնը ժխտում է երկու Գոհարների նոյնացումը: Ահա Խափլանի ամբողջական արձանագրութիւնը. «Ես՝ Խափլանս, միաբանեցա սրբոցս եւ էրու ինչս ի ժամապունս: Եւ սոքա խոստացան ի տարոջն :Ժ: ար ժամ ի տանի Սուրբ Սարգսին՝ :Ե: ինձ եւ :Բ: Գոհար մլքին, եւ :Գ: Խուրթին: Մե/ն/ք եւ ազգ մեր

⁵⁵ Նոյն, էջ 196:

⁵⁶ Բ տառի վերականգնումը մերն է:

⁵⁷ Ղաֆադարեան, էջ 104:

ծառաեսցուք սրբոցս: Կադարիչ գրոյս արհնին յԱստուծոյ»⁵⁸: Սոյն արձանագրութեան պատարագների ստացման բանաձեւին հետեւող «Մենք եւ ազգ մեր» բառաշարքը հաստատում է, որ սա Խափլանի ընտանիքն է եւ այդտեղ յիշուած Գոհար մլքը որեւէ կապ չունի Ուշիի արձանագրութիւններում յիշուած Գոհարի հետ:

Նոյն արձանագրութեան «...ին եւ խրթին եւ ...» բառերից ելնելով հրատարակիչները եւս մէկ սխալ եզրակացութիւն են արել: Համարելով, որ Գոհար տիկինը Վաչուտեան Տայիրի կինն է՝ առաջին կէտերի փոխարէն ենթադրաբար վերականգնել են [Քուրդ]ին (իբրեւ Քուրդ Բ. Անբերդեցի - Տ.Պ.) եւ Խուրթին արական անունները: Որ Գոհար տիկինը կարող էր լինել Տայիրի կինը արդէն բացառել ենք եւ Գոհար մլքի Խուրթիի եւ Գոհար տիկնոջ Խրթիի նոյնացումը նոյնպէս բացառում ենք: Չենք կարծում, որ Գոհար տիկնոջ արձանագրութեան մէջ առկայ խրթին բառը լինի անձնանուն եւ դրան նախորդող *ին* վերջատրութիւնն էլ լինի մէկ այլ անուան ցուցիչ, առաւել եւս, որ դրանք չեն կարող նոյնանալ Քուրդ Բ. Անբերդեցու հետ: Ոչ Քուրդ Բ.ն, ոչ նրա որդի Չրքինը թէ՛ իրենց արձանագրութիւններում, թէ՛ նրանց վերաբերող ձեռագրերի յիշատակարաններում եւ արձանագրութիւններում եղբայր կամ հօրեղբայր չեն յիշել:

Վիմագրագէտ Սամուէլ Կարապետեանը 2003ին, ապա 2011-13ին ուսումնասիրել եւ 2013ին հրատարակել է Տեղերի վանական համալիրի վիմագիր արձանագրութիւնները: Նա շրջանառութեան մէջ է դրել գալթի հարաւային պատին, կենտրոնական լուսամուտից արեւելք, ներքուստ, ծեփի շերտի վրայ սեւ ներկով գրուած կիսաեղծ արձանագրութիւն. «... *հր/ամանա/ ... անին եւ ի պ... սպասալարին, որդի Իվանե[ի] մեծին Շահնշահի: Ես՝ Դավիթ [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չէի], եւ իմ որդիքս՝ Ք[...]* եւ Վաչուրն ... ի Տեղերո Ա/ստուա/ծածինս ... գնել հանդովն ու ջրովն ... մեզ խոստացան ի տարին ... ար պատարագ ... որչափ կենդանի եմք մեր ծնողացն ամեն, եւ յետ ... կամ յիմոց կամ ի /աւարաց/ ... խաչահանողացն առցէ...»⁵⁹:

Այս արձանագրութեան սկզբնահատուածից կարող ենք վերականգնել երկրի տէրերի շարքը յետադարձ կարգով. «մեծին Շահնշահը» Զաքարէ Բ.ի որդի Շահնշահ Ա.ն է, «Իւանէ»ն՝ նրա որդին՝ Իւանէ Բ.ն, իսկ առաջին անունը, որ չի կարդացում, բայց կայ անուանատիրոջ պաշտօնը՝ «սպասալարին», յուշում է որ խօսքը Իւանէ Բ.ի որդի ամիրսպասալար, աթաբէկ Շահնշահ Գ.ի մասին է, քանի որ Իւանէ Բ.ի միւս որդիները՝ Վահրամ Դ.ն եւ Զազա Ա.ն յիշուել են միայն աթաբէկեր եւ ոչ սպասալար: Այսինքն շարքը դառնում է այսպիսին՝ Շահնշահ Ա.–Իւանէ Բ.–Շահնշահ Գ.: Իւանէ

⁵⁸ Նոյն:

⁵⁹ Ս. Կարապետեան, «Տեղեր», *Վարձք (հանդէս)*, 2013:10, էջ 28-29: Արձանագրութեան մէջ ուղղանկիւն փակագծերում եղած բառերը մեր վերականգնումն են:

Բ.ն 1261ին յաջորդել է սպանուած եղբօրը՝ Զաքարէ Դ.ին եւ գահակալել մինչեւ 1263: Նրա որդի Շահնշահ Գ.ն պիտի ծնուած լինի մինչեւ 1263ը: Այսպիսի հանգամանքներում սպասալար Շահնշահ Գ.ն կարող էր գործել 1280-1310ականներին, քանի որ Անիում փորագրուած նրա կնոջ՝ Սահիպ Դիանի դուստր Խուանդգէի արձանագրութիւնից պարզուած է, որ ամուսինը մահացել է 1320ին⁶⁰: Այս ժամանակահատուածի (1280-90ականներ) համընկնում են Քուրդ Ա.ի որդի Դաւիթ Բ. Վաչուտեանի գործունէութեան եւ գահակալութեան տարիներին, որը սկսուել է 1283ից եւ շարունակուել գուցէ մինչեւ դարի վերջը:

Յաջորդ բանաձեւը յուշում է արձանագրութեան հեղինակի անձը՝ «Դավիթ, [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չեի]»: Խօսքը Քուրդ Ա.ի որդի Դաւիթ Բ.ի մասին է:

Նորայայտ արձանագրութիւնը յուշում է, որ Դաւիթ Բ.ն իր որդիների հետ այցելել է հօր ու մօր կառուցած Տեղերի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ նուէրներ տուել եկեղեցուն:

Կարապետեանը երեւացող տառերի եւ պահպանուած տառահետքերով կարդացել է «*իմ որդիքս Ք[...]* եւ Վաչուտն» անունները:

Պահպանուած տառահետքերով կարդացուած է «Վաչու[տ]» անունը. այդ վերականգնման հետ համաձայն ենք, դրան նախորդող «**Ք**»ով սկսուող անունի «**Ք**[ուրդ]» լինելուն եւս համաձայն ենք: Ժամանակի սովորութային իրաւունքով իշխանատրի աւագ որդին կրել է պապի, նրանից յետոյ ծնուածը՝ ապուպապի անունը: Այս դէպքում գործել է հենց այդ բանաձեւը:

Մենք համոզուած ենք, որ այս Դաւիթ Բ.ի կինը Ուշիի Ս. Սարգիս եկեղեցու վիմագրերից յայտնի Գոհար տիկինն է:

Խնդիրը բացարձակ այդ անունների Քուրդ, Վաչուտ լինելը չէ, այլ՝ որ Դաւիթ Բ.ն ունեցել է երկու արու զաւակ: Յովհաննավանքի 1283ի Վաչուտեան Հասան իշխանի կտակ-արձանագրութեան համաձայն, նա եւս ունեցել է զաւակներ. «...եւ՝ Հասան իշխան... եւ ամուսին իմ Արուս խաթուն... տարածամ եւ կէս ատուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամէն հայրէնիս եւ զզաւակս մեր (ընդգծումը մերն է - Տ.Պ.) Դաւթի եղբայր մեր հարազատի եւ Ա/ստուա/ծայսիրի»⁶¹: Փաստօրէն աւելի վաղ մահացած Հասան իշխանը, ապա Դաւիթ Բ. իշխանը զաւակներ են ունեցել, բայց Հասան իշխանի եւ Դաւիթ Բ. իշխանի զաւակներից որեւէ մէկը կողմնակալութեան-փոխարքայութեան գահը չի ժառանգել:

Կարծում ենք, որ Սաղմոսավանքի գրատան 1255ի արձանագրութեան մէջ ներկայացուած Տայիր անունով որդին կարող էր 1255ին լինել 5 կամ

⁶⁰ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց*, Վենետիկ, 1881, էջ 62 (տե՛ս նաեւ՝ 175 թերթի վրայ Զաքարեանների տոհմաճառը):

⁶¹ Ղաֆադարեան, էջ 90-91:

10 տարեկան, ասելին՝ կարող էր 1270ականներին որդի ունենալ Քուրդ անունով (Քուրդ Բ. - Տ.Պ.), որն էլ նոյն դարավերջին շրջանցելով Հասան, Դաւիթ Բ. իշխանների որդիների իրատունքները նստել է կողմնակալութեան-փոխարքայութեան գահին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պատմական իւրաքանչիւր ժամանակաշրջան ծնել է իր հերոսներին: Նրանք ծնուել են ե՛ւ ազգի համար երջանիկ ժամանակներում, ե՛ւ ազգի համար ծանր, օրհասական օրերին: Նրանց ծնել է անհրաժեշտութիւնը: Նրանց գերխնդիրը եղել է իրենց անձով ու գործով նպաստել ազգի համար կարեւորագոյն խնդիրների լուծմանը: Նրանց շնորհիւ է, որ ազգը յարատեւել է: Հայ ժողովրդի պատմութեան ԺԴ. դարի եզակի հերոսներից է Այրարատի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան կողմնակալ-փոխարքայ Քուրդ Բ. Վաչուտեան Երկարակեաց իշխանաց իշխանը: Նրա կերպարը խիստ այժմեական է եւ այսօր էլ ընդօրինակելի: Նրա նման հերոսներով է յաւերժ հայոց պատմութեան անկանգ ընթացքը:

TIME AND DEEDS OF THE PRINCE OF PRINCES, KURD II OF ANBERD (1300-50s)

(Summary)

TIGRAN PETROSYANTS (tigranhayazn@mail.ru)

The Prince of Princes, Kurd II Vachutyan of Anberd, governor of the governorship Ayrarat, ruled between 1300 and 1350. He is considered an outstanding ruler of 14th century Armenian history.

Kurd II was a far-sighted diplomat and a patriot. He established good relations with successive Mongol rulers, like Ghazan and Khudabende/Harband, and was welcomed by them. These khans, in return for his services, granted him the right of independent rulership of the district of Ayrarat.

Kurd II, however, taking advantage of the weakening of the Mongols, established and trained a combat-ready army, and at the proper time recaptured and fortified fortresses (Anberd, Karbi) lost to the enemy.

Based on historical data and diverse sources, the article narrates the political career of Kurd II in the turbulent times of the first half of the 14th century and portrays him as a patriotic, visionary diplomat.